

1980-90-ական թվականների բրիտանական պատմագիտությունն Անգլիայում 16-րդ դարում հումանիզմի և Ռեֆորմացիայի մասին

Խաժակյան Վաչագան

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2026.1hs-153>

Հանգուցային բառեր. *հումանիստ, ռեֆորմիստ, գաղափարախոսություն, կրոն, աստվածաբան, ուսմունք, աշխարհայացք, բարոյագիտություն*

Նախաբան

20-րդ դարի վերջին բրիտանական պատմագիտության մեջ հանդես եկան մի շարք գիտնականներ, որոնք Վերածննդի դարաշրջանի որոշ անգլիացի հումանիստների և ռեֆորմիստների գաղափարախոսության, փիլիսոփայության և բարոյագիտական հայացքների բազմակողմանի ուսումնասիրության հիման վրա փորձում էին, ի տարբերություն մարքսիստական պատմագիտության, նորովի մեկնաբանել հումանիստական աշխարհայացքի ձևավորման և զարգացման, ինչպես նաև Ռեֆորմացիայի հիմնախնդիրներն Անգլիայում 16-րդ դարում: Այդ գիտնականները նկատելի առաջընթաց քայլ կատարեցին մեթոդաբանության բնագավառում: Նրանք եկան այն համոզմանը, որ հումանիզմը՝ որպես Վերածննդի կարևոր բաղադրիչ, հայացքների ամբողջական համակարգ և հասարակական մտքի լայն ընթացակարգ, մասամբ տարածում գտնելով Անգլիայում 15-րդ դարում, արդեն 16-րդ դարում հեղաշրջում կատարեց անգլիական մշակույթում և ժամանակակից մարդու աշխարհայացքում: Ռեֆորմացիայի էությունը բրիտանացի պատմաբանները տեսնում էին դրան բնորոշ կրոնական և հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում, որոնց բնույթն առավել պարզորոշ դրսևորվեց անգլիացի ռեֆորմիստների հայացքներում:

Վերածննդի դարաշրջանի հումանիստական մտքի և ռեֆորմիստական հայացքների շուրջ 20-րդ դարի 80-90-ական թվականների բրիտանական պատմագիտական մտքի անդրադարձի ուսումնասիրությունն ու մեկնաբանությունը կարևոր է և ուսանելի: Այդ ոլորտում առանձնապես աչքի ընկան պատմաբաններ Քրիստոֆեր Հեյզը, Արթուր Դիքենսը, Ռիչարդ Մարիուսը, Թերենս Մորիսը, Մյուգան Բրիգդենը, Մարտին Ֆլեյշերը, Էրիկ Այվը, Ջեֆրի Էյթոնը, Ջերարդ Վեգեմերը և ուրիշներ, որոնց հետազոտությունները միանգամայն նոր լույս են սփռում անգլիացի հումանիստների և ռեֆորմիստների հայացքների վիճահարույց դրվագների վրա:

Սույն թեմայի ուսումնասիրության առանցքը վերոնշյալ բրիտանացի գիտնականների կողմից այդ հումանիստների և ռեֆորմիստների հայացքների ու գաղափարախոսության գնահատականն է, որն, անշուշտ, արդիական նշանակություն ունի: Մասնավորապես՝ էական է վերջիններիս դերակատարության բացահայտումը Անգլիայի պատմության մեջ, որը նաև անհնարին կլինեք ներկայացնել առանց բնութագրելու այդ հումանիստների և ռեֆորմիստների ապրած դարաշրջանը և անգլիական հասարակության սոցիալ-քաղաքական իրադրությունը 16-րդ դարում:

Ռենեսանսյան հումանիզմի և Ռեֆորմացիայի խնդիրների ուսումնասիրությունը բրիտանական պատմագրությունում

1980-90-ական թթ. բրիտանացի հետազոտողների ուշադրությունը հիմնականում բևեռված էր 15-16-րդ դարերի հումանիստներ Թոմաս Լինակրի (1460-1524), Ջոն Քոլերի (1467-1519), Թոմաս Մորի (1478-1535), Թոմաս Էլիոթի (1490-1546), Թոմաս Ստարքի (1495-1538), Էլիս Հեյվուդի (1529-1578), ռեֆորմիստներ Լաթիմեր Հյուի (1487-1555), Կովերդեյլ Մայլզի (1488-1568), Թոմաս Քրանմերի (1489-1556), Վիլյամ Թինդեյլի (1494-1536) և այլոց

հումանիստական աշխարհայացքի և ռեֆորմիստական գաղափարախոսության խնդիրների շուրջ:

Այսպես՝ հայտնի բրիտանացի պատմաբան Արթուր Ջեֆրի Դիքենսն իր «Անգլիական Ռեֆորմացիան» աշխատության մեջ [2, 197-198] ընդգծում էր, որ դժվար է պատկերացնել բողոքական ռեֆորմիստ Վիլյամ Թինդեյլի և նրա համախոհների գործունեությունը, եթե նրանց նախորդած չլինեին նիդեռլանդցի հումանիստ Էրազմոս Ռոտերդամցու և անգլիացի աստվածաբան, հումանիստ Ջոն Քոլեթի հումանիստական շարժումը՝ եկեղեցու բարեփոխման իրենց նախագծերով: Ըստ Ա. Դիքենսի՝ թեև փորձեր եղել էին ընդգծելու «քրիստոնյա հումանիստներ» Բրազմոս Ռոտերդամցու կողմնակիցների և ռեֆորմիստների միջև եղած սկզբունքային տարբերությունները, մասնավորապես՝ վերջիններիս կողմից ստեղծված բարոյագիտական արժեհամակարգի տարբեր բնույթը, որը հատկապես երևում էր ազատ կյանքի մասին Վիլյամ Թինդեյլի և գերմանացի աստվածաբան, բողոքականության հիմնադիր Մարտին Լյութերի հետ Թոմաս Մորի և Էրազմոս Ռոտերդամցու միջև եղած բանավեճում, այնուամենայնիվ, ինչպես նշում էր Դիքենսը, պետք է հաշվի առնել հումանիզմի և Ռեֆորմացիայի պատմական կապի բազմակողմանիության բնույթը [4, 69]: Բրիտանացի պատմաբան Քրիստոֆեր Հեյզը գրում էր. «Երբ ռեֆորմացիոն շարժումը զարգացավ Անգլիայում, հումանիզմը սկսեց փոփոխության ենթարկվել ոչ միայն կաթոլիկական, այլև ռեֆորմացիոն ուղղությամբ» [10, 124]: Հեղինակը նկատի ունեւր այն հումանիստներին, ովքեր ընդունել էին Թյուրդրների Ռեֆորմացիան և իրենց պարտքը տեսնում էին բացարձակ միապետությանը ծառայելու մեջ: Որոշ հայտնի հումանիստների համար անգլիական ռեֆորմացիան գտնվում էր բացարձակ միապետության հսկողության ներքո, որի գաղափարական հիմքը, ըստ Քրիստոֆեր Հեյզի, հանդիսացավ Վիլյամ Թինդեյլի և նրա համախոհների աշխատությունները, և որոնք հիմք հանդիսացան 1529-1536 թթ. անգլիական պառլամենտի աշխատանքի համար և մասամբ իրագործվեցին մի շարք օրենսդրական ակտերի տեսքով՝ դառնալով լիովին ընդունելի [10, 78-79]:

Անգլիական ռեֆորմացիայի հայտնի գաղափարախոս Վիլյամ Թինդեյլը հումանիստորեն կրթված անձնավորություն էր, ակնավոր բանասեր և որոշակիորեն Էրազմոս Ռոտերդամցու աշակերտը, ուստի, ըստ Հեյզի, պետք էր նկատի ունենալ ոչ միայն 16-րդ դարի հոգևոր մշակույթի այդ երկու ուղղությունների՝ հումանիզմի և Ռեֆորմացիայի վեճերն ու թշնամանքը, այլև այդ երկու տարբեր գաղափարական ուղղությունների դրական կապն ու փոխներթափանցումը [11, 91-92]: Այդ հարցը հստակ ուսումնասիրության առարկա էր դարձել նաև մի շարք պատմաբանների, մասնավորապես՝ պրոֆեսոր Էրիկ Այվզի կողմից: Այսպես. վերջինս իր «Ռեֆորմացիայի փորձը. հաղթահարելով հեղինակը 16-րդ դարը» մենագրության մեջ, անդրադառնալով «քրիստոնյա հումանիստներին» քննադատական ժառանգությանը, մատնանշում էր, որ այն, ինչպես նաև որոշ դրական գաղափարներ օգտագործվել են նաև ռեֆորմիստների կողմից, ովքեր երկար ժամանակ կարծում էին՝ Ռոտերդամցու գաղափարակիրներն իրենց իսկական համախոհներն են: Այդ կապակցությամբ հեղինակը հիշատակում էր, թե ինչպես էր Մարտին Լյութերն աջակցություն ակնկալում Էրազմոս Ռոտերդամցու և նախատում էր նրան դրա բացակայության համար՝ բացատրելով դա միայն իր ենթադրյալ համախոհների վախկոտությամբ [13, 89]: Այդպիսի միջադեպ տեղի էր ունեցել նաև Վիլյամ Թինդեյլի հետ, ով, վիճաբանելով Թոմաս Մորի հետ, ենթադրում էր, որ նա չկարողացավ դատապարտել «Աստվածաշնչի»՝ Էրազմոս Ռոտերդամցու անգլերեն թարգմանությունը: Եվ որ նա, եթե այդպես է վարվել, ապա դա եղել է երեսպաշտություն, թեև հոգով նա վերջինիս համախոհն էր համարվում [13, 110]:

Մի շարք հետազոտողներ գտնում էին, որ եթե հումանիստների և ռեֆորմիստների քննադատությունը՝ ուղղված կաթոլիկ եկեղեցու դեմ, ուներ բազմաթիվ ընդհանրություններ, ապա երկուսն էլ երբեմն ունենում էին նաև նույն հակառակորդը: Այսպես՝ պրոֆեսոր

Ձեֆրի Էլթոնն իր «Ռենեսանսը և Ռեֆորմացիան, 1300-1648» մենագրության մեջ գրում էր. «Ուշագրավ գուգադիպություն է այն փաստը, որ Ռեֆորմացիայի նախօրեին Էրազմոս Ռոտերդամցու ամենալուրջ հակաակորդը ֆլամանդացի աստվածաբան Ժակ Լաթոմոս Լյուվենացին էր (1475-1544), ով խստորեն բողոքում էր դիլետանտ բանաստեղծների և հռետորաբանների ներխուժումն աստվածաբանության ոլորտ, որտեղ տիրում էր դիակլետիկական արվեստը, և այդպես պատահաբար նույն Լաթոմոսն իր պահպանողական առաքելությամբ հայտնվելու էր այն գլխավոր աստվածաբան փորձագետների շարքում, ովքեր հաստատել էին Թինդեյլի հերետիկոս լինելու մեղադրանքը և դրանով դատապարտել նրան մահվան: Դա անշուշտ պատահականություն էր, բայց դրանում դրսևորվում էր պատմության տրամաբանությունը»,- նշում էր հեղինակը [5, 78-79]:

Ըստ պրոֆեսոր Վիլյամ Էսթեփի՝ Ռեֆորմացիայի պայմաններում հումանիզմի Էվոլյուցիայի խնդիրը անչափ էական էր և միաժամանակ բարդ: Այդպիսին էր Թոմաս Մորի օրինակը, ով դարձավ ապագա հակառեֆորմացիայի դիրքորոշման ենթարկվող եռանդուն պաշտպաններից մեկը [8, 173]: Այդ առումով եղել են նաև հումանիստներ, ովքեր աջակցել են Ռեֆորմացիային: Այդ հայեցակարգն առավել հստակորեն ձևակերպել է պրոֆեսոր Սյուզան Էլիզաբեթ Բրիգոնը, որն իր մենագրության մեջ ընդգծում էր, որ այդքան էլ պարզ չէ, թե ինչպես էին ոմանք հայտնվում հակառեֆորմացիայի ճամբարում: «Ոչ միայն «երկչտ» Էրազմուսը, այլ նույնիսկ հակառեֆորմացիայի պաշտոնական գործիչ, անգլիացի կարդինալ, արքեպիսկոպոս Ռեջինալդ Փոուլը (1500-1558) երբեք չազատվեցին օքսֆորդյան խմբակի հումանիստների ղեկավար, աստվածաբան Ջոն Քոլեթի հումանիստական ժառանգությունից՝ պաշտոնական եկեղեցու նկատմամբ իր քննադատական վերաբերմունքով: Եվ պատահական չէ, որ Էրազմոս Ռոտերդամցին մշտապես կասկածի տակ է եղել հակառեֆորմացիայի գործիչների շրջանում, իսկ կարդինալ Ռեջինալդ Փոուլը, լինելով Հռոմում եկեղեցական իշխանների շարքում, այնուամենայնիվ այդպես էլ երբեք չարժանացավ Հռոմեական կուրիայի իսկական վստահությանը և ոչ առանց պատճառի: Անգամ Տրիդենտի եկեղեցական համընդհանուր ժողովի ժամանակաշրջանում (1545-1563) այդ կարդինալի մերձավոր շրջապատում հայտնվեցին գործեր, որոնք իրենց հումանիստական գաղափարներով համահունչ էին Թոմաս Մորի «Ուտոպիային» [1, 93-94]: Այդպիսին էր, օրինակ, անգլիացի հումանիստ Էլիս Նելվուդի (1529-1578) «Il Moro» (Մուլթը) աշխատությունը, որը հրատարակվել էր իտալերենով 1556 թ. Ֆլորենցիայում՝ ի հիշատակ Թոմաս Մորի [1, 94]: Գրքի հեղինակը՝ Էլիս Նելվուդը, Անգլիայի թագավոր շենրի VIII-ի հայտնի պալատական բանաստեղծ և դրամատուրգ, Թոմաս Մորի մտերիմ Ջոն Նելվուդի որդին էր, ով ծառայում էր որպես կարդինալ Ռեջինալդ Փոուլի քարտուղար, որին էլ նա նվիրել էր այդ աշխատությունը [11, 79-80]: Էլիս Նելվուդի այդ ստեղծագործությունը «ի՞նչ է իսկական երջանկությունը» հարցադրումն անելիս և քննարկելիս միավորում էր հումանիստական երկխոսության ձևը սքոլաստիկական հիմնավորվածության հետ: Որպես այդ երկխոսության մասնակիցներ հանդես էին գալիս Թոմաս Մորը և նրա վեց գրուցակիցները, որոնցից յուրաքանչյուրը ձևակերպում և հիմնավորում էր երջանկության իր ըմբռնումը: Քննելով մարդու գործունեության նպատակը և իրական երջանկության բնույթը՝ այդ գրուցակիցները դիտարկում էին հաճույքի և առաքինության փոխհարաբերության հավերժական հարցը: Հարատությունը, արժանապատվությունը, սերը և աշխարհի մասին գիտելիքը հետևողականորեն համարվում էին երջանկության ենթադրյալ հիմքը: Թոմաս Մորը՝ որպես երկխոսության հիմնական մասնակից և գլխավոր մրցավար, վերլուծում էր յուրաքանչյուր տեսակետ և «քրիստոնեական հումանիզմի» տեսանկյունից հիմնավորում էր իրական երջանկության բնույթը:

Մարտին Ֆլեյշերը նույնպես անդրադարձել է Էլիս Նելվուդի «Il Moro» ստեղծագործությանը, որտեղ Թոմաս Մորի տեսակետը մոտ էր համարում «Ուտոպիայում» ձևակերպված առաքինության և հաճույքի բարոյագիտական հայեցակարգին: «Ամբողջովին «ուտոպիայի»

ոգով Թոմաս Մորը»,- գրում է Ֆլեյշերը,-«Հելվոդի հետ երկխոսության մեջ ամենևին չանտեսելով երկրային բարիքների կարևորությունը՝ այնուամենայնիվ երջանկության հիմքը տեսնում էր հոգևոր հաճույքի մեջ, որի ճանապարհը խելամուտ ինքնազսպման մեջ էր, երբ միտքը վերահսկում է զգայական կարիքները, որպեսզի մարդու աստվածային կարողություններն ու շնորհներն ուղղված լինեն դեպի բարձրագույն և հոգևոր հաճույքները: Ինչ վերաբերում է նյութական բարիքներին, ապա դրանք պետք է ծառայեն որպես գործիք, որն օգնում է մարդուն իրագործել իր բարձր նպատակը՝ մարդուն Աստծուն մոտեցնելը» [9, 82-83]:

Անդրադառնալով Ռեֆորմացիայի և հակառեֆորմացիայի պայմաններում հումանիզմի էվոլյուցիային՝ Արթուր Դիքենսն ուշադրություն էր հրավիրում անցյալի գաղափարական ժառանգության հումանիստների մեկնաբանության շեշտադրումների փոփոխությանը [2, 65]: Ըստ վերջինիս՝ հասարակության բարեփոխումների հումանիստական հայեցակարգի, ինչպես նաև ընդհանրապես հումանիստների աշխարհայացքի ձևավորումը տեղի է ունեցել անտիկ ժամանակաշրջանի և միջնադարի ժառանգության ազդեցության ներքո, և դրանում հումանիստներին մեծապես օգնել են նրանց բանասիրական խոր գիտելիքները, որոնք հնարավորություն են տվել բնագրով կարդալ ոչ միայն լատինական գրողներին, այլև հույն փիլիսոփաներին: Սակայն հումանիստների վերաբերմունքն անտիկ մտածողների, ինչպես նաև միջնադարյան հեղինակների նկատմամբ միանշանակ չէր: Այսպիսով՝ վերոհիշյալ հեղինակը գալիս էր այն եզրակացության, որ անգլիացի հումանիստները, ինչպիսիք էին, օրինակ, Վիլյամ Գրոսսին, Թոմաս Լինակըր, անտիկ փիլիսոփաներից փոխառել էին միայն այն գաղափարները, որոնք համապատասխանում էին ակտիվ քաղաքացիական դիրքորոշմանը և քրիստոնեական բարեփոխումների ցանկությանը: Դա, ինչպես նշում էր Արթուր Դիքենսը, հստակ երևում էր հումանիստական գրականության այնպիսի հայտնի ստեղծագործություններում, ինչպիսիք էին «Գովք հիմարությանը», և «Ուտոպիան»: Եվ եթե մենք դիմենք «Ուտոպիայի» իդեալական հասարակության էթիկային, ապա Թոմաս Մորի ծանոթությունը հին հույն փիլիսոփա Էպիկուրի (մ. թ. ա. 342-270) ուսմունքին՝ և ստոյիկների փիլիսոփայությանը², ակնհայտ է դառնում» [4, 83]: Ընդհանուր առմամբ Դիքենսի տեսակետը կիսում էր նաև անգլիացի հետազոտող Քրիստոֆեր Հեյզը. «Էպիկուրյան և ստոյիկյան փիլիսոփայության տարրերն անկասկած առկա էին ուտոպիական էթիկայի հայեցակարգում», այդուհանդերձ նա այն որակում էր որպես հումանիստական բարոյագիտություն, այլ ոչ թե միայն էպիկուրյան կամ ստոյիկյան [10, 92]:

Որքան էլ մեծ է եղել անցյալի գաղափարական ժառանգության ազդեցությունը, այդուհանդերձ, ըստ որոշ հետազոտողների, հումանիստական և այլ հասկացությունների բովանդակությունը մշտապես որոշվել է տվյալ դարաշրջանի՝ 16-րդ դարի սոցիալական և քաղա-

¹ Էպիկուրականությունը փիլիսոփայական ուսմունք է, որը հիմնված է հույն փիլիսոփա Էպիկուրի (մ.թ.ա 342-270) և նրա հետևորդների գաղափարների վրա: Ըստ այդ ուսմունքի՝ բարձրագույն բարիք դիտվում է կյանքի վայելքը, որը ենթադրում է ֆիզիկական ցավի ու տագնապի բացակայություն և մահվան ու աստվածների վախից ազատում: Էպիկուրը ժխտում էր հոգու անմահության գաղափարը: Ըստ նրա՝ իմաստունը պետք է ձերբազատվի ճակատագրի և մահվան վախից՝ երջանկության հասնելով ինքնակատարելագործման միջոցով:

² Ստոյիկականությունը՝ որպես հունահռոմեական փիլիսոփայության ուղղություն, առաջացել է վաղ հելլենիզմի դարաշրջանում մ. թ. ա. մոտ 300-ին: Անունը ստացել է հին Աթենքի պատկերազարդ պուճոճավիթից (stoa Poikile), որտեղ հույն փիլիսոփա Ջենոն Կիտիոնացին (մ. թ. ա. մոտ 334-263) ներկայացնում էր իր ուսմունքը: Ստոյիկյան փիլիսոփայության կենտրոնում բարոյագիտությունն է՝ հիմնված բնափիլիսոփայության և տրամաբանության վրա: Այդ ուղղության առավել նշանավոր ներկայացուցիչներից են հռոմեացի փիլիսոփա Սենեկան (մ. թ. ա. մոտ 8 - մ. թ. 65), հույն փիլիսոփաներ Կլեանթեսը (մ. թ. ա. մոտ. 331 - մոտ 232), Խրիսիպոսը (մ. թ. ա. մոտ 281-208), Էպիկտետոսը (մոտ 50-138), հռոմեական կայսր և փիլիսոփա Մարկոս Ավրելիոսը (161-180):

քական կարիքներով: Այդ առումով ուշագրավ է պրոֆեսոր Ջերարդ Վեգեների՝ 16-րդ դարի անգլիացի հումանիստների կողմից ստոյիկների ուսմունքի յուրօրինակ մեկնաբանության մասին տեսակետը. «ստոյիկյան փիլիսոփայության ազդեցությունը հստակ երևում է ուտոպիստների սովորությունների թմասս Մորի նկարագրության մեջ: «Ուտոպիա» կղզու քաղաքացիների մեջ տարածված էր այն համոզմունքը, որ մարդու երջանկությունը միայն բարեգործության մեջ էր: Բայց «Ուտոպիայում» ոչ մի տեղ մենք չենք գտնում մարդու ազատության կամքին, նրանից վեր կանգնած ցանկացած քաղաքական իշխանությանն անատարկելիորեն ենթարկվելու, ճակատագրի, պարտականության մասին ստոյիկյան վարդապետության քարոզը» [17, 98-99]: Բոլորովին այլ շեշտադրում է ստանում ստոյիկյանների ժառանգության մեկնաբանությունը Ռեֆորմացիայի դարաշրջանի Եվրոպայի գաղափարախոսական կյանքում պրոֆեսոր Թերենս Մորիսի «Եվրոպան և Անգլիան 16-րդ դարում» շախատության մեջ [15, 78-80]: Ըստ հեղինակի՝ հակաավատատիրական ժողովրդական շարժումների դասապարտումը և բացարձակապետական իշխանության անձեռնմխելիության գաղափարական հիմնավորումը արտահայտվում էին ստոյիկյան վարդապետության այն հատկանիշների հանրահռչակմամբ, ինչպիսիք էին իշխանություններին հնազանդություն քարոզելը և պատիժների արդարացումն այն անձանց նկատմամբ, ովքեր սպառնում էին միապետի աստվածային իրավունքին: Ստոյիկյան վարդապետության այդ հատկանիշների հանրահռչակումը հակառեֆորմացիայի ժամանակաշրջանի որոշ հումանիստների կողմից ուղեկցվում էր «Ուտոպիայում» քարոզվող քաղաքական համակարգի ժողովրդավարական սկզբունքների բացասական գնահատականով և հատկապես թոմաս Մորի իդեալական պետության կառուցվածքում մարմնավորված հասարակության գաղափարի նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքով [15, 82]:

Ռեֆորմացիայի հետ կապված ժողովրդական շարժումների պատմական և քաղաքական փորձը, ըստ որոշ պատմաբանների, մի շարք հումանիստների դրդեց վերանայել և վերագնահատել ռեֆորմացիոն գաղափարները՝ հավատարվել արդարության և մարդկանց իրավահավասարության հիման վրա հասարակության վերակազմավորմանը՝ անկախ նրանց դասակարգային պատկանելիությունից: Այդ առումով որպես հատկանշական օրինակ մատնանշվում էր թոմաս Մորի մտերիմ, հումանիստ, գիտնական և դիվանագետ թոմաս Էլիոթի դիրքորոշումը, որն արդեն 1533 թ. վճռականորեն բանավիճում էր արդարության՝ որպես ընդհանուր բարիքի գաղափարի դեմ, ինչը, ըստ էության, կազմեց «Ուտոպիայի» հիմքը [16, 324]: Էլիոթը պնդում էր, որ Republica (հանրապետություն) եզրույթը պետք է ընկալել որպես հանրային տիրույթ, որը չի ենթադրում ընդհանուր բարիք, քանի որ նրանք, ովքեր սխալմամբ քարոզում էին համայնքի գաղափարը, առաջնորդվում էին ավելի շատ զգացմունքներով, քան խոհեմությամբ [16, 326]: Հավասարությունը հակասում էր սոցիալական կարգին: Էլիոթի համար հավասարությունը քառսի մայրն էր: «Եթե հետևենք խոհեմությանը և մարդկային էության բնական հակմանը,– պնդում էր Էլիոթը,– հավասարությունն անհամատեղելի է «հանրապետության» հետ, քանի որ այն ժխտում է սոցիալական կարգը» [16, 332]: Միայն նրանք, ովքեր կառավարվում են կրքերով, այլ ոչ թե գիտակցությամբ, հավանում են արդարությունը նույնականացնել հավասարության հետ: Գիտակցության փոխարեն զգացմունքով առաջնորդվելու այդ ձգտումը բնորոշ էր մասնավորապես հասարակ մարդկանց (պլեբսի) համար: Այդ իսկ պատճառով, հանուն սոցիալական կարգի պաշտպանության՝ պլեբսին պետք է կառավարեին հասարակության առավել բանական տարրերը: Նկատի ունենալով Ռեֆորմացիայի սոցիալ-քաղաքական փորձը, որն ուղեկցվում էր արմատական պլեբեյական ընդդիմության ելույթներով, օրինակ՝ անաբապտիստների կողմից, Էլիոթը դիտարկում էր հավասարության համար բոլոր մարտնչողների դեմ բռնաճնշումների անհրաժեշտությունը: Լիոլվին համապատասխան Թյուրոնների պաշտոնական միահեծանական գաղափարախոսությանը՝ հումանիստները, ի դեմս թոմաս Մորի և հումանիստ,

Ռեֆորմացիայի կողմնակից Թոմաս Սթարքի, քարոզում էին հպատակների՝ միապետին անվիճելի ենթակայություն՝ արդարացնելով գոյություն ունեցող հասարակական կարգը խախտողի դեմ բռնաճնշման օրինականությունը և նպատակահարմարությունը: Ինչպես նշում էին որոշ հետազոտողներ, 16-րդ դարի 20-ական թթ. անգլիացի հումանիստների քաղաքական ստեղծագործություններում բարեփոխումից դեպի բռնաճնշում շեշտադրման նման հստակ փոփոխություն նկատվում էր նաև Թոմաս Մորի մերձավորների շրջանում: «Որքան ավելի բռնաճնշող էր դառնում հասարակությունը,– նշում էր Մարտին Ֆլեյշերը,– այնքան ավելի բարոյական էր դառնում նրա գաղափարախոսությունը»: Հենց այդ միտումն էր բնորոշ Ռեֆորմացիայի ժամանակաշրջանի անգլիական հասարակության քաղաքական գաղափարախոսությանը, երբ միաժամանակ քաղաքական ստեղծագործություններում ռեպրեսիվ տարրերի ուժեղացմանը զուգահեռ նկատվում էր ստոյիկ փիլիսոփա, հռոմեական պետական գործիչ Լուցիուս Աննեուս Սենեկայի (թ. ա. մոտ 54-39) նկատմամբ տարվածությունը, ում մոտ այն ժամանակվա քաղաքական մտածողները փնտրում և գտնում էին իշխանությունների բռնաճնշումներին անվիճելի ենթարկվելու նպատակահարմարության մասին իրենց գաղափարների հաստատումը [9, 162]:

Այդ հայեցակարգին համապատասխան ընկալվում էր նաև ստոյիկների անտիկ ավանդույթը, որը կոչ էր անում դիմակայել կրքերին [9, 162]: Այդ կապակցությամբ սոցիալական հավասարության քարոզը հումանիստների կողմից վճռականորեն դատապարտվում էր որպես ոչ գիտակից կրքերի դրսևորում և միաժամանակ արդարացվում էր հավասարության համար պայքարողների դեմ բռնաճնշումների անհրաժեշտությունը: Թոմաս Էլիոթը մասնավորապես սպացուցում էր հասարակական կարգին վնաս պատճառողներին հետապնդելու և պետժելու ողջամտությունը, և ըստ նրա՝ այդպիսիք էին հավարասարության քաղաքական Ռեֆորմացիոն դարաշրջանի հումանիստական քաղաքական հայեցակարգերում, ըստ Ֆլեյշերի, գերակշռում էր անհատի իշխանությանը ենթարկվելու գաղափարը: Մինևույն ժամանակ այն ժամանակաշրջանի քաղաքական գործիչների մոտ կրոնական և սոցիալական հեղաշրջումները միանշանակ ասոցացվում էին Ռեֆորմացիայի հետ, որին հումանիստները մասնավորապես կապում էին եվրոպական հասարակության սոցիալ-քաղաքական վերափոխման և անբաբայտիզմի նման արմատական ուսմունքները [9, 173-174]: Ինչպես դա երևում էր Էլիոթի օրինակով, քաղաքական գործերում բանական սկզբունքը Ռեֆորմացիայի դարաշրջանի հումանիստների կողմից մշտապես միավորվել էր սոցիալական անհավասարության վրա հիմնված քաղաքական կարգի կայունության գաղափարի հետ: Մինչ այդ կարգը քննադատվում էր, և սոցիալական արդարության քարոզ էր ընթանում՝ իբրև հավասարության կոչ, այժմ այն ընկալվում էր որպես կրքերի դրսևորում, որը պետք էր բռնաճնշման ենթարկել: Եվ այդ իմաստով հումանիստ քաղաքական գործիչը բռնաճնշումը դիտարկում էր որպես ողջամիտ և արդար միջոց, որը սոցիալական կարգի բնական և հիմնական հատկանիշն էր [9, 161]: Քաղաքական գործերում բանական սկզբունքի և կրքերի մասին այդ դատողությունը համապատասխանում էր անհատի հոգու և մարմնի առձակատման մասին համանման պատկերացմանը, երբ մարմնական ցանկությունները ճնշվում են մտքի կողմից [9, 161]: Հաշվի առնելով այդ զուգադրությունը՝ Ֆլեյշերը հակադրում էր Էլիոթին «Ուտոպիայում» Թոմաս Մորի տեսակետին, որտեղ ընդհակառակը՝ վճռականորեն մերժվում էր մարդու մարմնական էության բնածին այլատրվածության մասին ավանդական դատողությունը և ընդունում էր հոգու և մարմնի հավասարակշռված հաճույքը: Հետևաբար, հանուն մարդու երջանկության, հանուն նրա իսկական բարիքի, հոգու և մարմնի հաճույքի ցանկությունը և նրանց միջև ներդաշնակության պահպանումը միանգամայն նորմալ էր և հաստատված էր բնության կողմից [9, 167]: Եվ չնայած Թոմաս Մորը նախապատվություն էր տալիս հոգևոր հաճույքներին, միաժամանակ ամենևին մեղք չէր համարում մարմնական հաճույքները նույնպես, միայն եթե դրանց հետապնդումը վնաս

չպատճառեր հասարակությանը, և հանուն մարմնական հաճույքների չզոհաբերվեին հոգու ավելի բարձր հաճույքները [17, 68]:

Համադրելով հումանիստական գաղափարները նախքան Ռեֆորմացիայի և հետո-
ֆորմացիայի ժամանակաշրջաններում՝ ըստ պրոֆեսոր Դիքենսի, չի կարելի չնկատել ճա-
կատագրի և պարտականությունների առնչությամբ մարդու դերի ընկալման մեջ էական
տարբերությունները: Նախառեֆորմացիոն հումանիզմի համար (Թոմաս Մոր, Էրազմոս
Ռոտերդամցի, Նիկոլո Մաքիավելի) ճակատագրին պասիվ ենթարկվելու ստոյիկյան մեկնա-
բանությունն ամեննին էլ բնորոշ չէր: Ընդհակառակը, այդ հումանիստները հակված էին
ընդգծել հասարակական գործունեության ակտիվ դերը, մարդու ընդունակությունը՝ որոշե-
լու սեփական ճակատագիրը: Թոմաս Մորի և Էրազմոս Ռոտերդամցու տեսանկյունից, ըստ
վերոհիշյալ հեղինակի, ովքեր պաշտպանում էին ազատ կամքը և բարի գործերի
կարևորությունը մարդկանց կյանքում, սոցիալական արդարությունը, խաղաղությունն ու
հասարակության բարգավաճումը լիովին հասանելի կատարակներ էին: Կարևոր էր միայն
մարդկանց գործունեությունն ուղղել դեպի այդ նպատակների իրականացումը: Հետոեֆոր-
մացիոն դարաշրջանի հումանիստներն այլ միտում ունեին՝ քարոզելով անվիճելի ենթարկ-
վել իշխանություններին և ավանդական սոցիալական կարգերին: Այդպիսին էին Էլիոթը,
ինչպես նաև ռեֆորմիստների բարոյագիտական ուսմունքների հետևորդները, ովքեր
ժխտում էին մարդու ազատ կամքը և հակադրում այն լիակատար ենթարկվելու բարձրա-
գույն կամքին՝ նախախնամությանը [4, 138-139]:

Ըստ Ռիչարդ Մարիուսի՝ Թոմաս Մորը, ինչպես նաև Էրազմոս Ռոտերդամցին, լինե-
լով «քրիստոնյա հումանիստներ», ոչ միայն քրիստոնեական դոգմայի կողմնակիցներ չէին,
այլև մեկ անգամ չէ, որ բացահայտեցին իրենց ազատ մտածողությունը՝ գերադասելով
հետևել բանականությանը, քան դոգմային, ինչպես պահանջում էր միջնադարի պաշտոնա-
կան կաթոլիկությունը [14, 223]:

Ռեֆորմացիայի նախօրեին «քրիստոնյա հումանիստները» քարոզում էին քաղաքա-
ցիական պարտքի ըմբռնում և ընդհանուր բարօրության ակտիվ ծառայություն, այլ ոչ թե
պասիվ խոնարհություն: Մարդու խնդրի վերաբերյալ բոլորովին այլ տեսակետներ էին
պաշտպանում ռեֆորմացիոն ուսմունքների հետևորդները, որոնք կենտրոնանում էին մար-
դային բնության թերի բնույթի գաղափարի և այդ բնույթի յուրաքանչյուր հնարավոր կրթու-
թյան անհրաժեշտության վրա: Այսպիսով, ըստ այդ ռեֆորմիստների՝ մարդը, ինչպես
ստոյիկ մարդը, իր էությունը արատավոր էր [9, 102]: Ռեֆորմիստները, ըստ Ֆլեշերի, ջանք
չէին խնայում մարդկային արատավոր էությունը մերկացնելու համար: Թոմաս Մորը և
Էրազմոս Ռոտերդամցին բոլորովին անտարբեր չէին մարդկային արատների նկատմամբ,
բայց նրանք գերադասեցին դատապարտել հասարակության արատները՝ համարելով, որ
մարդիկ առաջին հերթին հասարակական անարդարության և սեփական սխալների ու նա-
խապաշարմունքների գոհ են: Երկուսն էլ վերացնելով՝ կարելի էր մարդկանց ազատել նաև
արատներից: Ըստ Թոմաս Էլիոթի՝ «քրիստոնյա հումանիստների» ռեֆորմացիայի ճանա-
պարհը հասարակության լուսավորության մեջ էր, քրիստոնյաների մեջ ավետարանի պատ-
վիրանների տարածման մեջ, որոնք պաշտոնական եկեղեցին իբր երկար ժամանակ ան-
տեսել էր [7, 433]: «Ուստայիայում» արտահայտված Թոմաս Մորի հայեցակարգի համաձայն՝
դա բնավ սկզբնական մեղք չէ. մարդկանց բոլոր վատ հակումները մարդկային դժբախ-
տությունների և առաջին հերթին անարդար հասարակական համակարգի պատճառ են:
Ուստի, հումանիստի տեսանկյունից, բարեփոխումների և սոցիալական ներդաշնակության
հասնելու միակ իրական ճանապարհը հասարակության անարդարության վերացումն էր:

Այսպիսով՝ «քրիստոնյա հումանիստների» քարոզած Հիսուս Քրիստոսի նմանակումը
հագեցած էր շատ կոնկրետ սոցիալական բովանդակությամբ: Պատահական չէր, որ Թոմաս
Մորի և նրա համախոհների համար քրիստոնեական ուսմունքի հիմքը սերն էր դեպի մեր-

ձավորը, որը նրանց համոզմամբ պետք է ներթափանցեր մարդկային գործունեության բոլոր ոլորտները: Եվ նույնիսկ անձնական փրկության համար, ի տարբերություն Մարտին Լյութերի, Թոմաս Մորը մարդու հանդեպ սերն ավելի կարևոր էր համարում, քան հավատքը [14, 178]: Թոմաս Մորը, ինչպես նշում էր Ռիչարդ Մարիոսն իր մենագրության մեջ, պարզ է դարձնում, որ արդար հասարակական համակարգը, որը ներառում է մասնավոր սեփականության և բոլոր դասային արտոնությունների ոչնչացումը, միակ բանն է, որը կարող է ընդմիջտ վերացնել մարդկային հիմնական արատները, ինչպիսին է հպարտությունը (superbia), որը դարեր շարունակ ապարդյուն փորձել են հաղթահարել հեղինակավոր քրիստոնյա քարոզիչները: Մինչդեռ ամեն ինչ հենց մարդու ձեռքում է, զանցանքի ոչ մի անեծք չի կարող կանխել հասարակական անարդարության պատճառների հստակ գիտակցումը և մերձավորի հանդեպ ակտիվ, արդյունավետ սերը, որը կրում են մարդիկ, իրականում ազատագրում է դարավոր փորձանքներից ու չարիքներից: Հատկանշական է, որ ռեֆորմիստների հետ բանավեճի ժամանակաշրջանում, երբ Թոմաս Մորը չէր ուզում նույնիսկ մտածել իր նախկին ուտոպիստական երազանքների մասին՝ այն համարելով ժամանակավրեպ և անպատեհ Ռեֆորմացիայի դարաշրջանի կատաղի պայքարի և սոցիալական ցնցումների մթնոլորտում, բայց նույնիսկ և այն ժամանակ Մարտին Լյութերի և Վիլյամ Թինդեյլի հետ բանավեճում հումանիստը շարունակում էր պաշտպանել իր հավատքը՝ սերը մերձավորի հանդեպ, որը քրիստոնեական բարձրագույն առաքինությունն է, հետևաբար մարդու կարողությունը բարի գործեր անելու մեջ է, որոնք միջտ ավելի կարևոր են, քան աստվածաբանական հնարքները, քանի որ դրանք պարունակում են իրական ճանապարհ դեպի մարդկային կատարելություն և փրկություն [14, 336-337]:

Այսպիսով՝ ըստ որոշ բրիտանացի հետազոտողների՝ Ռեֆորմացիայի և հակառեֆորմացիայի պայմաններում հումանիզմի ճակատագիրը 16-րդ դարում թերևս միանշանակ չէր: Նրանց կարծիքով հումանիզմի և Ռեֆորմացիայի պատմական կապը և յուրահատկությունն առավել լավ ըմբռնելու արդյունավետ ճանապարհն այդ երևույթների երկարատև ու համակողմանի ուսումնասիրությունն է դրանց զարգացմանը համընթաց:

Եզրակացություն

Վերածննդի հումանիզմը և Ռեֆորմացիան, դրանց պատմական ճակատագիրը՝ որպես գաղափարական շարժումներ հասկանալու համար, բրիտանացի պատմաբաններն իրենց աշխատություններում հատկապես կարևորում էին 16-րդ դարի Անգլիայի հասարակական մտքի պատմությունը, ինչը թույլ է տալիս դիտարկել այդ երևույթները զարգացման և փոխազդեցության մեջ՝ բացահայտելով ոչ միայն անգլիացի հումանիստների և ռեֆորմիստների միջև եղած սկզբունքային տարբերությունը գաղափարախոսության և քաղաքականության հիմնարար խնդիրների շուրջ, այլև որոշակի պատմական կապը և փոխադարձ ներթափանցումը Ռեֆորմացիայի և հումանիզմի միջև:

DOI: <https://doi.org/10.58726/27382915-2026.1hs-153>

Գրականություն

1. Brigden Susan Elizabeth: *New Worlds, Lost Worlds: The Rule of the Tudors, 1485-1603*. London, 1998, 434 pp.
2. Dickens A. G. *The English Reformation*. Penn State University Press, 1989, 460 pp.
3. Dickens A. G. *Reformation and society in sixteenth-century Europe*. London, Thames Hudson, 1980, 216 pp.
4. Dickens A. G. *The age of humanism and reformation: Europe in the fourteenth, fifteenth, and sixteenth centuries*. Prentice Hall, 1982, 290 pp.
5. Elton G. R. *Renaissance and Reformation: 1300-1648*, Prentice Hall, 1986, 334 pp.
6. Elton G. R. *Reform and Reformation: England, 1509-1558*. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1991, 423 pp.
7. Elyot Sir Thomas. *The Book Named The Governor*. Revised by Kessinger Publishing, 2008, 556 pp.
8. Estep William R. *Renaissance and Reformation*. Wm. B. Eerdmans Publishing Co., 1986, 331 pp.
9. Fleisher Martin, *Radical Reform and Political Persuasion in the Life and Writings of Thomas More*. Geneve, Librairie Droz, 1998, 186 pp.
10. Haigh Christopher, *The English Reformation Revised*. Cambridge University Press, 1987, 240 pp.
11. Haigh Christopher, *English reformations: religion, politics, and society under the Tudors*. Oxford: Clarendon Press, 1993, 367 pp.
12. Heywood Ellis, il Moro. *Dialogue in Memory of Thomas More*. Harvard University, 1978, 158 pp.
13. Ives Eric William, *The Reformation Experience: Living through the Turbulent 16th Century*. Lion Books, 1999, 320 pp.
14. Marius Richard, *Thomas More: A Biography*. London, J. M. Dent, 1984, 592 pp.
15. Morris Terence Alan, *Europe and England in the sixteenth century*. Psychology Press, 1998, 360 pp.
16. Stapleton Thomas, *The Life and Illustrious Martyrdom of Sir Thomas More*. Fordham University Press, 2011, 504 pp.
17. Wegemer Gerard B., *Thomas More: A Portrait of Courage*. Scepter Pubs, 1995, 198 pp.

Британская историография 1980–1990-х годов о гуманизме и Реформации в Англии XVI века

Хажакян Вачаган

Резюме

Ключевые слова: гуманист, реформатор, идеология, религия, теолог, учение, мировоззрение, этика

В 1980–1990-х годах ряд британских историков сосредоточил внимание на изучении мировоззрения и идеологии английских гуманистов и реформаторов XV–XVI веков. В отличие от марксистской историографии, они стремились переосмыслить формирование и развитие гуманистического мировоззрения, а также ключевые аспекты английской Реформации через всесторонний анализ философских, этических и идеологических взглядов представителей эпохи Возрождения. Такой подход опирался на комплексное изучение идейного наследия английских мыслителей.

Особое внимание уделялось истории общественной мысли Англии XVI века, что позволило рассматривать гуманизм и Реформацию как динамичные и взаимосвязанные идеологические течения, которые формировали ценности, влияли на политику и культурное развитие общества. Исследователи выявили не только принципиальные различия между английскими гуманистами и реформаторами в вопросах идеологии и политики, но и историческую преемственность, а также элементы взаимопроникновения между Реформацией и гуманизмом, подчеркивая сложность и многомерность развития английской интеллектуальной традиции.

British Historiography of the 1980^s–1990^s on Humanism and the Reformation in England in the 16th Century

Khazhakyan Vachagan

Summary

Key words: humanist, reformist, ideology, religion, theologian, doctrine, worldview, ethics

During the 1980^s and 1990^s, several British historians focused primarily on the worldview and ideology of English humanists and reformers of the 15th and 16th centuries. In contrast to Marxist historiography, these scholars sought to reinterpret the formation and development of the humanist worldview, as well as the fundamental problems of the English Reformation, through a comprehensive analysis of the ideology, philosophy, and ethical views of various Renaissance humanists and reformers.

British historians placed particular emphasis on the history of social thought in England during this period, which allowed humanism and the Reformation to be examined as evolving and interacting ideological movements. This approach revealed not only the fundamental differences between English humanists and reformers on key ideological and political problems, but also demonstrated the existence of a historical continuity and mutual influence between humanism and the Reformation.

Ներկայացվել է 30. 10. 2025 թ.

Գրախոսվել է 04. 12. 2025 թ.

Ընդունվել է տպագրության 27. 05. 2026 թ.